

Dus vooraan of in het midden?

Over vorm-functierelaties in het gebruik van connectieven

JACQUELINE EVERS-VERMEUL

Abstract

Sentential adverbs often show variation in their positioning. Such variation is claimed to reflect form-function interactions. This paper presents a case study of Dutch *dus* 'so' that sheds more light on such interactions. *Dus*-fragments from the 13th, 16th, and 20th century were analyzed to find out whether any meaning changes and syntactic developments occurred, and whether form-function interactions could be found. Results indicate that *dus* started at the propositional level, serving as an anaphor meaning 'thus/in that way', then developed the textual function of causal connective and finally gained an interpersonal function as a discourse marker signaling information status. Several form-function relations were found: in the 16th century categorical status distinguished between anaphoric and connective use; in the 20th century the position of *dus* could be related to the accessibility of the information in the *dus*-clause. It appears that the form-function interactions can be seen as probabilistic "rules" that are often not one-to-one, but that are nevertheless frequently exploited by language users.

1 Introductie¹

Karakteristiek voor zinsadverbia is hun vermogen om op verschillende plekken in de zin op te duiken. Zo staat *dus* in fragment (1) vooraan in de bijzin die het inleidt, terwijl *dus* in (2) twee keer ergens middenin de zin staat (beide voorbeelden komen uit de Meppeler Courant 1995).

- (1) Wanneer het [zwembad] in de toekomst de deuren weer opent, wil ze graag weer meewerken. 'Ik heb het altijd naar mijn zijn gehad, **dus** wil ik graag opnieuw beginnen.'

1 Dit artikel voert deels terug op Hoofdstuk 3 en 7 van mijn dissertatie (Evers-Vermeul 2005). Mijn dank gaat uit naar Ted Sanders en Fred Weerman voor hun opbouwende kritiek op die hoofdstukken en naar de redactie van *Nederlandse Taalkunde* en Stefan Grondelaers voor bruikbaar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- (2) ‘Iedereen die alcoholverslaafd is, heeft als kind melk gedronken. Melk drinken is **dus** een oorzaak van alcoholisme.’ Dat klopt **dus** ook niet.

Op het eerste gezicht lijkt deze variatie in plaatsingsmogelijkheden arbitrair; in alledrie deze gevallen markeert *dus* immers een argument-conclusierelatie. Meerdere onderzoekers beweren echter dat dergelijke variatie niet willekeurig is (vgl. Lambrecht 1988, Givón 1998). Zo claimt Lambrecht (1988: 138) voor syntactische variatie in het algemeen dat er “een relatie is tussen de vorm van een zin en diens functie in discourse, en (...) dat grammaticale vorm voor een deel bepaald wordt door de pragmatische omstandigheden waarin de zin als informatie-eenheid wordt gebruikt”. Specifieker gericht op het gebruik van bijwoorden geven Traugott & Dasher (2002: 158) aan dat al heel lang wordt opgemerkt dat de plaatsing van een bijwoord correleert met een verschil in betekenis. Hierbij verwijzen ze naar het werk van meerdere onderzoekers (Greenbaum 1969, Jackendoff 1972, McConnell-Ginet 1982, Ernst 1984, Quirk, Greenbaum, Leech & Svartvik 1985, en Cinque 1999). Ook Smessaert & Beeken (1995: 376) doen een expliciete claim op dit gebied. Zij beweren dat syntaxis veel meer over semantiek openbaart dan vaak verwacht wordt en menen dan ook dat een gedetailleerde semantische analyse een gedetailleerde syntactische analyse vooronderstelt. Sterker nog, volgens hen ontstaat de betekenis van een expressie vanuit zijn positie in verschillende netwerken van syntactische configuraties.

De hypothese die ten grondslag ligt aan dergelijke beweringen over vorm-functie-interacties is aantrekkelijk: taalgebruikers zouden de syntactische mogelijkheden van een multifunctioneel woord uitbuiten om onderscheid te maken tussen de semantische noties die dit woord uitdrukt.² Grondelaers, Spielman & Geeraerts (2008: 191) spreken bij het ontstaan van dergelijke interacties over “functional specialization”: er ontstaat gedeelde spreker-hoorder-kennis over de functie van een constructie (of klasse van constructies), wat leidt tot reorganisatie(s) in het linguïstische systeem.

Voor het Nederlandse *dus* is niet op voorhand duidelijk hoe de relatie tussen plaatsing en betekenis er precies uitziet. Om hier meer zicht op te krijgen, heb ik een diachrone analyse van het gebruik van *dus* uitgevoerd. De keuze voor deze methode lijkt niet voor de hand te liggen, maar in overeenstemming met Cuenca (1997: 4) denk ik dat het heel goed mogelijk is om via een diachrone analyse een correlatie tussen vorm en betekenis van een bepaalde constructie te achterhalen, zelfs als de link tussen vorm en betekenis vanuit een synchroon perspectief arbitrair lijkt te zijn. Ook Geeraerts heeft werk verricht over de relevantie van diachroon onderzoek als indicator voor de synchrone betekenisconfiguratie van woorden (zie o.a. Geeraerts 1988). Een diachrone analyse is bovendien interessant vanuit een grammaticalisatieperspectief (zie onder vele anderen Hopper & Traugott 2003, Davidse, Vandelanotte & Cuyckens 2010).

In deze studie neem ik de mogelijke vorm-functie-interactie in het gebruik van *dus* onder de loep. Drie vragen over het gebruik van *dus* staan hierbij centraal: 1) Over de vorm: welke syntactische veranderingen zijn er geweest? 2) Over de functie: welke bete-

2 Ik heb er bewust voor gekozen om hier de term *multifunctioneel woord* te gebruiken, om niet te belanden in allerlei discussies over polysemie en de manier waarop de verschillende functies van *dus* aan elkaar te relateren zijn. Om discussie over het semantische dan wel pragmatische karakter van de verschillende betekenissen van *dus* te vermijden, gebruik ik verder de term *functies* om naar deze betekenisgerelateerde kenmerken te verwijzen.

kennisgerelateerde ontwikkelingen hebben zich voorgedaan? 3) Over de interactie: kunnen de vormelijke en de functionele veranderingen aan elkaar worden gerelateerd?

De theoretische achtergrond over vorm-functierelaties komt aan bod in sectie 2, waarin ik ook hypothesen voor het huidige onderzoek formuleer. Sectie 3 geeft een verantwoording van de steekproef en de analysemethode die in deze studie gehanteerd zijn. Daarna worden de resultaten van het corpusonderzoek gepresenteerd (sectie 4) en bediscussieerd (sectie 5).

● 2 Over de relatie tussen positie en functie

Verscheidene onderzoekers hebben voor specifieke connectieven aangetoond dat er een interactie bestaat tussen positie en functie. Auer & Günthner (2003: 2-4) beweren bijvoorbeeld dat het Duitse *jedenfalls* ‘in ieder geval’ op twee manieren kan functioneren. Voorbeelden van deze verschillende gebruiken staan in (3) en (4).

- (3) Er ist ein guter Arzt. **Jedenfalls** sagt man das.
‘Hij is een goede dokter. In ieder geval zegt men dat.’
- (4) [Telefoongesprek in een radioprogramma waarin een luisteraar zijn verhaal vertelt]
(...) ja wie gehts (...) irgendwie öhm kann er da öh ich weiss nich(t);
in Frauenkrankheiten bin ich nicht so eh bewandert;
jedenfalls – wir fahren da zu eh nach Hause zurück (...)
‘(...) ja hoe gaat het (...) op een of andere manier ehm kan hij daar oh ik weet nie(t);
in vrouwenziektes ben ik niet zo eh thuis;
hoe dan ook – we rijden daar voor eh naar huis terug (...)’

Jedenfalls heeft een modale betekenis wanneer het functioneert als zinsadverbium op een zinsinitiële topicpositie. Als *jedenfalls* ‘buiten’ de zin staat – ook apart gemarkeerd door intonatie – dan functioneert het als een discourse marker. Het geeft dan aan dat de spreker terugkeert vanuit een zijspoor naar de hoofdlijn van het betoog (zie ook Schiffrin 1987). Polanyi (1988) zou *jedenfalls* vanwege dit gebruik bestempelen als *discourse POP marker*. “Discourse PUSH/POP markers signaleren inbedding, vervolg en terugkeer naar en van discourse eenheden op verscheidene niveaus” (Polanyi 1988: 605-606, zie ook Polanyi & Scha 1983). Voorbeelden (3) en (4) tonen aan dat plaatsing van het woord *jedenfalls* het connectiefgebruik onderscheidt van het gebruik als discourse marker. De plaatsing van het finiete werkwoord (voor dan wel na het onderwerp) en de af- dan wel aanwezigheid van een korte pauze voor *jedenfalls* zijn een duidelijke indicatie dat *jedenfalls* in (3) en (4) verschillende syntactische posities bekleedt (in topicpositie vs. ‘buiten’ de zin), ook al staat het woord in beide gevallen vooraan in de zin.

Lamiroy & Van Belle (1995: 412-416) bespreken eveneens een vorm-functie-interactie in het Germaanse taalgebied. Zij laten zien dat het Nederlandse *toch* in verschillende posities verschillende argumentatieve functies vervult (vgl. Elffers 1992 voor een meer gedetailleerde studie naar het gebruik van *toch*). Zij maken een onderscheid tussen het

benadrukte *toch* in topicpositie en het ongemarkeerde *toch* midden in de zin. Wanneer *toch* benadrukt wordt en in topicpositie staat (zie (5)), dan functioneert het als een concessief connectief (vergelijk het Nederlandse *desondanks*). Wanneer *toch* niet geaccentueerd wordt en het in het midden van de zin staat (zie (6)), dan verandert het de (deel)zin in een retorische vraag. In dat gebruik is het vergelijkbaar met het Engelse *after all*. Dat het hier echt twee onderscheiden functies betreft, blijkt uit het feit dat deze functies in andere talen corresponderen met twee verschillende woorden. Het concessieve connectiefgebruik wordt in het Engels vervuld door woorden als *still* en *nevertheless*, en in het Frans door *cependant* en *pourtant*; voor de retorische vraag gebruiken Engelsen daarentegen *after all* en de Fransen *quand même* of *tout de même*.

- (5) Deze keer ga ik Bob eens flink de waarheid zeggen. Ik had hem gewaarschuwd dat er vandaag files zouden zijn. **Toch** is hij weer te laat.
- (6) Deze keer ga ik Bob eens flink de waarheid zeggen. Ik had hem **toch** gewaarschuwd dat er vandaag files zouden zijn en hij is weer te laat.

De analyses van *jedenfalls* 'in ieder geval' en *toch* illustreren een distributiepatroon waarin de positie de connectieffunctie apart zet van andere (voornamelijk discourse-markerachtige) tekstlinguïstische functies van deze woorden. Een vergelijkbaar patroon is te vinden in het werk van Ariel (1988, 1999). Ariel richt zich op woorden die als connectief en als specifiek soort discourse marker kunnen functioneren, namelijk als markeerder die signaleert dat de gepresenteerde informatie al toegankelijk of *accessible* is voor de lezer of luisteraar. Ariels *accessibility*-theorie kan het beste uitgelegd worden tegen de achtergrond van Schifffrin's (1987) werk over het markeren van informatiestatus. Schifffrin (1987: 28-29) maakt een onderscheid tussen zogenoemde *kennis* en *meta-kennis*. Spreker/hoorder-*kennis* betreft wat een spreker weet en wat een hoorder weet; spreker/hoorder-*meta-kennis* betreft wat spreker en hoorder weten over hun eigen kennis en wat zij weten (of veronderstellen te weten) over de kennis die ze met elkaar delen. Omdat discourse betrekking heeft op het uitwisselen van informatie, zijn kennis en meta-kennis constant in beweging. Vandaar dat het nuttig is als sprekers de moeite nemen om bepaalde veranderingen in deze interactief ontwikkelende informatiestatus te signaleren.

Schifffrin (1987: 205-207) beargumenteert dat sprekers verschillende connectieven kunnen selecteren om elkaar veranderingen in kennis of meta-kennis duidelijk te maken. Ze toont bijvoorbeeld aan dat een connectief als het Engelse *because* een verandering markeert van ongedeelde naar gedeelde kennis. Dit connectief "kan voorafgaand aan informatie gebruikt worden wanneer de status van die informatie als gedeelde achtergrondkennis onzeker is en wanneer die informatie van belang is voor begrip van omringende informatie" (Schifffrin 1987: 207). Het connectief *so* daarentegen markeert een verandering in meta-kennis. Het kan volgens haar voorafgaand aan informatie gebruikt worden wanneer het begrip van die informatie wordt aangevuld door informatie die zojuist gedeelde achtergrond is geworden.

Schifffrin (1987) merkt op dat woorden zoals *because* en *so* op verschillende gesprekslagen ('planes of talk') functioneren. Als connectief zijn het woorden die causale coherentie-relaties tussen zinnen uitdrukken. Als discourse markers – woorden die veranderingen in

kennis of meta-kennis markeren – functioneren ze op het tekstuele niveau (vgl. Halliday & Hasan 1976, Degand 1996), of op het niveau waar “de informatiestructuur van zinnen of deelzinnen interageert met de inhoud die ze bevatten” (Lang 2000: 253).

Ariel (1988, 1999) draagt aan deze discussie bij door te onderzoeken hoe het connectiefgebruik van specifieke woorden syntactisch onderscheiden kan worden van hun gebruik als discourse marker. In tegenstelling tot Schiffrin probeert Ariel expliciet de verschillende functies te relateren aan de verschillende plaatsingsmogelijkheden. Zo laat Ariel (1988: 570-571) onder andere voor enkele Hebreeuwse woorden zien dat zowel syntactische factoren als intonatie het gebruik als discourse marker onderscheiden van andere gebuiken. Daarnaast bespreekt zij (Ariel 1988: 579-581) twee verschillende gebuiken van *after all*. Deze presenteer ik hieronder om de positie-functie-interactie te illustreren. *After all* kan ten eerste voorkomen als woord dat een contrastieve betekenis uitdrukt (zie (7)), en ten tweede als *accessibility marker* (zie (8)). Om het tweede gebruik in Schiffrins termen te formuleren: *after all* kan functioneren als markeerder van meta-kennis.³

- (7) A: Did you know that John went to America **after all**?
'Wist je dat Jan toch nog naar Amerika is gegaan?'
B: No, I didn't. I am glad for him.
'Nee, dat wist ik niet. Ik ben blij voor hem.'
- (8) The existence of such individuals is PRESUPPOSED (we cannot **after all** identify something that does not exist).
'Het bestaan van dergelijk individuen wordt VERONDERSTELD (we kunnen ten slotte niet iets identificeren wat niet bestaat).'

De twee gebuiken van *after all* vertonen verschillende kenmerken wat positie en intonatie betreft. Het contrastieve *after all* wordt beklemtoond en staat doorgaans aan het eind van de zin. Wanneer *after all* als *accessibility marker* functioneert, staat het meestal in een onbeklemtoonde positie, of vooraan in de zin of in het midden (Ariel 1988: 580). Deze verschillende distributiepatronen worden ook ondersteund door Ariels voorbeelden in (9): de beoogde contrastieve betekenis houdt geen stand in een zinsinitiële positie.

- (9) a Can I see Jane now, **after all**!
b # **After all**, can I see Jane now?
'Kan ik Jane nu toch nog zien?'

Ariels claim over de interactie tussen de plaatsing en de respectievelijke betekenissen van een woord lijkt veelbelovend. Omdat Ariel (1988: 570) beweert dat *accessibility markers* in allerlei talen gevonden kunnen worden (waarbij ze zelf voorbeelden noemt uit het Duits, Russisch, Zweeds, Pools, Hongaars en Armeens), is het aantrekkelijk om te onderzoeken of de Nederlandse taal ook zo'n syntactische taakverdeling vertoont tussen de connectief-

3 Merk op dat *after all* de meta-kennis zelf markeert en niet een verandering in deze kennis. Dit betekent dat Schiffrins (1987) theorie over markeerders van kennis en meta-kennis uitgebreid moet worden: er zijn woorden die veranderingen in kennis of meta-kennis aangeven, maar ook woorden die de (meta-)kennis zelf markeren.

functie en de functie van discourse marker. In dit artikel wordt deze vorm-functie-interactie onderzocht voor het Nederlandse *dus*: doet zich in de diachrone ontwikkeling *functionele specialisatie* (zie Grondelaers, Speelman, Geeraerts 2008) voor in de plaatsing van *dus*?

Voor *dus* lag het voor de hand om daarnaast te onderzoeken of er sprake is van een interactie met toegankelijkheid of *accessibility*. Het woord *dus* wordt vaak gezien als het Nederlandse equivalent van het Engelse *so*. Zoals Schiffrin (1987) opgemerkt heeft, kan *so* gebruikt worden om causale coherentierelaties te markeren, maar het kan ook ingezet worden als instructie aan de lezer of luisteraar “om een conclusie af te leiden (...) die al eerder gepresenteerd is, of die op een andere manier al wederzijds bekend is door bijvoorbeeld zojuist genoemde redenen en/of ondersteuning” (p. 223). Een indicatie dat een vergelijkbare analyse ook mogelijk is voor het Nederlandse *dus* is de veel gehoorde intuïtie die Pander Maat & Sanders (1996: 203) noemen: *dus* zorgt ervoor dat er tussen handelingspremissie en handeling een ‘vanzelfsprekende’ relatie zou bestaan. De laatste zin in fragment (10) beschrijft bijvoorbeeld een handeling van damster Marijke Nicolai. Haar beweegreden voor deze handeling wordt in de voorafgaande zin genoemd en kan gezien worden als een beweegreden die niet eenmalig geldt, maar ook geldig zou kunnen zijn in vergelijkbare situaties: de organisatie vond dat billijk. Dit maakt de relatie ‘vanzelfsprekend’.

- (10) Tweede Nederlandse deelneemster was Marijke Nicolai. Die had volgens de dambond al helemaal geen recht op een privé-verblijf. De Friezin zou met een buitenlandse speelster op de kamer moeten. Achteraf houdt ook zij vol dat de organisatie het billijk vond dat ze alleen sliep. Ze overnachtte **dus** solo.
(De Volkskrant, 1994)

Als *dus* inderdaad functioneert als het Nederlandse equivalent van het Engelse *so*, dan is het aannemelijk dat het gebruik als *accessibility marker* qua plaatsing verschilt van het gebruik als connectief.

Om eventuele vorm-functie-interacties te achterhalen, heb ik aan de hand van een corpusonderzoek gekeken naar diachrone veranderingen in de tekstlinguïstische functies, de plaatsing en de woordsoortelijke status van *dus*. De methodologie van deze studie staat centraal in de volgende sectie.

3 Methode

In deze diachrone studie achterhaal ik de historische ontwikkelingen van *dus* door eerst een synchrone beschrijving van het gebruik in verschillende stadia van het Nederlands te maken en daarna een diachrone beschrijving van de ontwikkeling van het woord te geven (vgl. Koelmans 1979: 5). Deze methode beperkte de tijdsspanne tot 800 jaar: de periode waarvan geschreven materiaal beschikbaar is. De vroegste periode met geschreven Nederlandse teksten is de dertiende eeuw. Het gebruik van *dus* in deze periode wordt geconstrasteerd met het gebruik in teksten uit het laatste decennium van de twintigste eeuw, die hedendaags geschreven Nederlands vertegenwoordigen. Eén tussenliggende periode is geselecteerd: de zestiende eeuw.

Voor deze studie zijn teksten verzameld uit verscheidene digitale bronnen, zoals cd-roms (bijvoorbeeld de cd-roms *Middelnederlands* en *Klassieke literatuur*) en het internet (zoals teksten uit het project *Laurens Jansz. Coster*). Voor elke periode is een corpus van tenminste 2000 pagina's tekst samengesteld met zowel rijmende als niet-rijmende teksten uit verschillende regio's. Er is dus voor gekozen om poëtische teksten niet op voorhand uit te sluiten. Zoals Weerman (1988: 292) aangeeft, zou het niet erg principieel zijn om poëzie vanwege stilistische factoren buiten beschouwing te laten, omdat stilistische factoren altijd een rol spelen. Van der Wal (1986: 141-142) legt bezwaren tegen poëtische teksten terzijde als vooroordeel en Gerritsen (1987: 17) beweert: "juist vanwege de rijm (...) worden er meer van alle syntactische mogelijkheden in een taal gebruikt dan in onvertaald niet-literair proza."

Voor elke periode is een random steekproef van connectieffragmenten getrokken. Hoewel deze werkwijze enkele beperkingen heeft (zo is het niet goed mogelijk om conclusies uit te splitsen naar verschillende genres binnen de steekproef), is deze niet ongebruikelijk in (diachroon) connectiefonderzoek (zie o.a. Pander Maat & Sanders 1996, Stukker 2005, Degand & Fagard 2008). Hierbij is een globaal genreverschil in de data geïncorporeerd door per periode de helft van de fragmenten uit rijmende dan wel literaire teksten te selecteren, en de andere helft uit niet-rijmende dan wel niet-literaire teksten (vgl. Gerritsen 1987: 24-29). Voor de 13^e eeuw viel de tweedeling rijmende versus niet-rijmende teksten inderdaad samen met het onderscheid tussen literaire en niet-literaire teksten, en voor de 16^e eeuw grotendeels ook. In de twintigste eeuw is het genre 'rijmende literatuur' bijna verdwenen, waardoor het niet mogelijk was om de tweedeling gedurende de drie periodes volledig constant te houden. In deze periode is daarom een onderscheid gemaakt tussen literaire teksten en niet-literaire teksten (in dit geval krantenfragmenten).⁴ Een voordeel van de tweedeling is dat het de onderzoeker in staat stelt om het effect van stilistische eigenaardigheden te verkleinen en tegelijkertijd toch een compleet beeld te krijgen van het gebruik van *dus* in iedere periode (door niet op voorhand al bepaalde genres van analyse uit te sluiten).

Per periode en per subcorpus is een random selectie van 25 *dus*-fragmenten samengesteld, waardoor een corpus van 150 fragmenten ontstond (zie Tabel 1).⁵ Alle fragmenten zijn onderworpen aan één functionele analyse en twee vormelijke, syntactische analyses. De 20e-eeuwse fragmenten zijn daarnaast onderworpen aan een analyse op basis van *accessibility* of toegankelijkheid. Deze analyse is niet toegepast op de fragmenten uit de 13e en de 16e eeuw, omdat het gebruik als discourse marker pas in de steekproef van de 20^e eeuw opduikt.

4 Het narratieve corpus is ter beschikking gesteld door Mirna Pit en bestaat uit de eerste 100 pagina's uit 21 literaire werken (zeven met literatuur, zeven met jeugdliteratuur en zeven populaire novels). De krantenfragmenten komen uit de *Meppeler Courant*, beschikbaar in het *38 Miljoen Woorden Corpus 1996* van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL).

5 Deze procedure kon niet gevolgd worden bij het INL-corpus, omdat de elektronische interface geen toegang bood tot de volledige teksten (die toonde alleen de resultaten van zoektochten naar specifieke woorden(sets)). In het corpus met krantenfragmenten is daarom ieder tiende connectief van de oneven maanden in de 1995-editie van de *Meppeler Courant* geselecteerd (zie Kruyt & Dutilh 1997).

Periode	# niet-rijmende en/ of niet-literaire fragmenten	# rijmende en/of literaire fragmenten	Totaal
13e eeuw	25	25	50
16e eeuw	25	25	50
20e eeuw	25	25	50
Totaal	75	75	150

Tabel 1: Aantal en soort *dus*-fragmenten geselecteerd voor de diachrone analyse

Voor de functionele, betekenisgerelateerde analyses is elk fragment in zijn context geanalyseerd en waar nodig vertaald. Per fragment is eerst vastgesteld of *dus* daarin gebruikt werd als causaal connectief door te kijken of een implicatierelatie ($p \rightarrow q$) kon worden afgeleid tussen de *dus*-zin en de voorafgaande zin. Enkele fragmenten vertoonden ambiguïteit tussen de functie van causaal connectief en een andere functie (zoals een anafoor dat terugverwijst naar de voorgaande zin in zijn geheel). Voor statistische doeleinden heb ik deze ambigue fragmenten geclassificeerd als connectieffragmenten. In de bespreking van de resultaten zal ik echter op het aantal en type ambigue fragmenten terugkomen.

Voor een aanvullende analyse van de 20e-eeuwse *dus*-fragmenten heb ik de informatie in de *dus*-zin gekarakteriseerd als toegankelijk of *accessible* geclassificeerd als voldaan werd aan één van de volgende criteria: a) de informatie is letterlijk of anaforsch beschikbaar vanuit de voorafgaande discourse, b) het is beschikbaar via inferenties vanuit de voorafgaande discourse, of c) het is pragmatisch beschikbaar via sociale dan wel wereldkennis (vgl. Prideaux 1993: 58). Alle andere informatie is bestempeld als nieuwe informatie.

Bij de eerste vormelijke, syntactische variabele heb ik op een lineaire manier naar de plaatsing van *dus* gekeken, waarbij ik een onderscheid maakte tussen gebruik vooraan en middenin de zin.⁶ *Dus* staat 'vooraan' in de zin als het aan het begin van de betreffende zin staat (zoals in (11) en (12)). Deze categorie omvat ook fragmenten waarin een getopicaliseerd *dus* voorafgegaan wordt door een coördinator zoals *en* (zoals in "en *dus* durfde ik..."). *Dus* staat middenin de zin als het na het finiete werkwoord verschijnt (in het geval van hoofdzinnen) of na het onderwerp (in onderschikkende zinnen). Een voorbeeld van zinsmediaal gebruik in een onderschikkende zin staat in (13).

- (11) O, oom George, Peggy Ann heeft nog iets vergeten, maar ze durfde niet meer te bellen, **dus** doe ik het maar. (De gouden handjes, 1993)
- (12) Ik ben veertien, **dus** ik kom nog maar pas kijken
(Het woelen der gehele wereld, 1993)
- (13) Als die Fransoysen die coninc **dus** hoirden roepen (...)
'Toen de Fransen de koning zo hoorden roepen'
(Historie v.d. vier heemskinderen, 1508)

6 De zinsfinale positie heb ik in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten; de extrapositiemogelijkheden van het Middelnederlands maken het erg lastig om een onderscheid te maken tussen zinsmediaal en zinsfinaal gebruik.

Bij de tweede syntactische analyse heb ik gekozen voor een hiërarchische benadering van de plaatsing van *dus*. Deze analyse betreft een classificatie op basis van woordsoortelijke status, met een onderscheid tussen *bijwoordelijk*, *voegwoordelijk* en *ambigu gebruik*. Alle fragmenten waarin *dus* midden in de zin, zijn beschouwd als bijwoordelijke fragmenten. Het bijwoordelijke gebruik omvat daarnaast fragmenten waarin *dus* in zinsinitiële topicpositie verschijnt en waarbij *dus* inversie van het finiete werkwoord en het onderwerp triggert. Een voorbeeld hiervan is te vinden in (11), waar het bijwoord *dus* inversie van het subject *ik* en het werkwoord *doe* bewerkstelligt. In een voorbeeld als “*en dus durf ik...*” wordt de adverbiale status van *dus* ondersteund door het feit dat het connectief wordt voorafgegaan door een coördinator. De categorie voegwoordelijk gebruik bevat fragmenten waarin *dus* aan het hoofd van de zin staat, maar waarin het geen inversie van het subject en het finiete werkwoord teweegbrengt (zie (12)).⁷ De categorie *ambigu gebruik* bevat fragmenten waarin *dus* eveneens aan het hoofd van de zin staat waarin het verschijnt, maar waarin noch de aanwezigheid noch de afwezigheid van inversie kan worden vastgesteld omdat het subject afwezig is. Dit is alleen het geval in Middelnederlandse imperatieven zoals (14) (zie Van Gestel e.a. 1992: 46-47); in hedendaagse Nederlandse imperatieven is V1 verplicht en doet deze ambiguïteit zich dus niet voor. In voorbeeld (14) bezet het finiete werkwoord *toon* de eerste positie in de imperatiefzin (zogenoemde V1), wat impliceert dat *dus* als voegwoord geïnterpreteerd zou moeten worden. Er kan echter ook beweerd worden dat het finiete werkwoord op de tweede positie in de zin staat (V2), met *dus* als getopicaliseerd bijwoord daarvoor. Omdat het onderwerp afwezig is, valt er geen keuze te maken tussen deze syntactische analyses. Vandaar dat dit fragment als *ambigu* bestempeld is.

- (14) En nu die sommige out en cout / sy hebben niet waer mee
dat sij haer hungerige buyck / sullen versaeden
dus toon aan haer u liefst
'En nu hebben sommige ouden en kouden niets waarmee zij hun hungerige
maag kunnen verzadigen, dus toon aan haar uw liefde' (Spel van sinnen, 1597)

De resultaten zijn statistisch geanalyseerd met behulp van een logit-analyse, waarin rekening is gehouden met het aantal woorden dat nodig was om een steekproef van 50 frag-

7 Dit onderscheid tussen het bijwoordelijke en het voegwoordelijke *dus* maakt meteen duidelijk waarom hier gesproken wordt over een hiërarchische analyse. Een strikt lineaire analyse schiet hier tekort, omdat beide woordsoorten aan het begin van de zin kunnen voorkomen (vaak de eerste positie in de *dus*-zin). Een analyse in termen van boomstructuren maakt echter al snel duidelijk dat hier toch verschillende hiërarchische posities (in generatieve termen: posities in verschillende functionele projecties) bekleed worden en dat het hiërarchisch bezien dus niet om één positie gaat, maar om meerdere.

menten per periode samen te stellen.⁸ Resultaten zijn significant bij $p < .05$. Een compleet overzicht van de resultaten van de logit-analyses is te vinden in de Appendix.

4 Resultaten

Sectie 4.1 presenteert de bevindingen die relevant zijn voor de vraag over de functies van *dus*: welke betekenisgerelateerde veranderingen hebben zich voorgedaan in de diachrone ontwikkeling van *dus*? De vormelijke, syntactische veranderingen komen aan bod in sectie 4.2, waarna de bespreking zich richt op mogelijke interacties tussen vorm en functie van *dus* (secties 4.3 en 4.4).

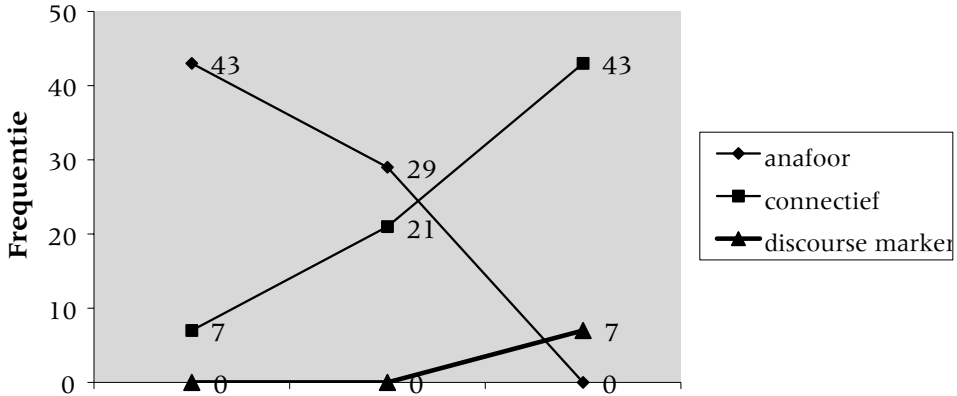
4.1 Functies van *dus*

Het woord *dus* vertoont verscheidene gebruiken, die ik in drie hoofdgroepen heb ingedeeld: *anafoor*, *discourse marker*, en *connectief*. Zoals Figuur 1 laat zien, is de betekenis van *dus* door de eeuwen heen drastisch veranderd ($\chi^2(4) = 64.5$; $p < .001$). Van een woord dat voornamelijk gebruikt werd als anafoor, is het veranderd in een woord dat vooral voorkomt als causaal connectief. De steekproef van de 13e eeuw bevat slechts één *dus*-fragment dat uitsluitend een connectieflezing toelaat; de overige zes connectieffragmenten uit deze periode zijn ambigu tussen een anaforische en een connectieflezing. Het gebruik van *dus* als connectief lijkt in deze periode nog echt in opkomst; het is immers niet duidelijk of de zes ambigue fragmenten (die in Figuur 1 als connectief vermeld worden) door de 13^e-eeuwse taalgebruikers anaforisch of daadwerkelijk causaal geïnterpreteerd zijn. In de 16^e eeuw zijn nog maar vijf van de 21 connectieffragmenten ambigu; in de 20^e eeuw vertoont geen enkel connectief meer een dergelijke ambiguïteit. Deze verandering impliceert overigens niet noodzakelijk dat het connectiefgebruik zich ontwikkeld heeft vanuit het anaforische gebruik, alhoewel de afname in het aantal ambigue fragmenten wel in overeenstemming lijkt te zijn met een dergelijke ontwikkeling.

- 8 In een logit-analyse worden opeenvolgende statistische analyses uitgevoerd door verschillende modellen te genereren. Het is mogelijk om verschillende factoren of parameters toe te voegen of weg te laten, wat resulteert in verschillende modellen. Ik ben geïnteresseerd in het beste model, dat wil zeggen het model dat:
- het meest spaarzaam is (d.w.z. het model met de minste factoren);
  - bij de data past (d.w.z. χ^2 van het model heeft een p-waarde $> .05$);
  - de data het best beschrijft (d.w.z. het model met de laagste χ^2 en dat niet significant verbeterd kan worden door een factor toe te voegen).

De χ^2 is een toetsende statistiek die gebruikt kan worden om het verschil te evalueren tussen de frequenties die we op basis van het model verwachten en de daadwerkelijk geobserveerde frequenties. Als χ^2 hoog is, is er een grote discrepantie tussen die twee en past het model dus niet goed op de data. Als χ^2 laag is (in relatie tot het aantal vrijheidsgraden), dan past het model op de data en kunnen de parameters voor de individuele variabelen betekenisvol worden geïnterpreteerd. Bij het vergelijken van de verschillende modellen kijken we naar het verschil in χ^2 in relatie tot het verschil in aantal vrijheidsgraden (zie Fienberg 1977). De parameterschattingen van het model kunnen geëvalueerd worden aan de hand van hun standaardfouten (d.w.z. als $| \text{parameterschatting} | \geq 1.96 * \text{s.e.}$; $p \leq 0.05$). Voor elke factor zijn er N-1 schattingen, omdat de laatste dient als referentiecategorie.

Dus vooraan of in het midden?

Figuur 1: Functies van *dus* in drie periodes⁹

Hieronder wordt de diachrone ontwikkeling van de drie gebruiken in meer detail besproken. In de 13^e en 16^e eeuw kon *dus* voorkomen als anaforsch element, met de betekenis ‘zo’ of ‘op deze manier’ (vergelijk ook *aldus*). Zoals Figuur 1 laat zien is er door de eeuwen heen een significante afname in dit gebruik ($z = -3.69$; $p < .001$) en is het anaforsch *dus* in de 20^e eeuw zelfs geheel verdwenen. Een meer gedetailleerde analyse van deze verwijzende functie wijst uit dat *dus* drie subtypes van anaforsch gebruik is kwijtgeraakt. Ten eerste zijn er in de 13^e eeuw twintig Middelnederlandse fragmenten waarin *dus* vertaald kan worden met *zo/als volgt*, waarbij het cataforisch verwijst naar de volgende zin. Dit cataforische gebruik is te zien in (15) en (16).

- (15) ende dese [= een boom] es **dus** ghenaturt dattet groene .i. iaer ghedurt
 ‘en deze is zo geard dat het groen één jaar blijft’
 (Der naturen bloeme, 1275-1300)
- (16) Die gigant wie lesent **dus**. Hi was lanc .x. cubitus.
 ‘De reus, we lezen het als volgt: hij was 10 el lang.’ (Rijmbijbel, 1275-1300)

Een tweede anaforsch vertaling van *dus* is *zo/op deze manier*. Zoals (17) en (18) illustreren, verwijst dit *dus* terug naar informatie die al eerder genoemd is, vaak in de voorafgaande zin. Dit tweede anaforsch gebruik kwam alleen in de 13^e en de 16^e eeuw voor.

- (17) Ende alle de ghemeyn soudeniers quamen in Kaerls heyr daer si minnelijc ontfangen ende versolt werden. Dewile dat dit **dus** geschiede so quam die goede hertoge van Monbaes (...)
 ‘En alle huurlingen kwamen samen in Karels leger, waar zij welkom geheten werden en betaald werden. Terwijl dit zo gebeurde kwam de goede hertog van Monbaes.’
 (Droefliken strijt van Roncevale, 1510-1530)

⁹ Zoals de kwalitatieve bespreking in de rest van deze paragraaf duidelijk zal maken, is Figuur 1 enigszins een onderspecificatie van de werkelijke ontwikkelingen.

- (18) “Vrouwe,” seit hi, “ic heb u gelogen! Wi hebben enen vader ende enen moeder, si es mijn suster ende ic haer broeder.” **Dus** began hi in sine tale werren.
 “Vrouw”, zei hij, “ik heb tegen u gelogen! Wij hebben dezelfde vader en moeder; zij is mijn zus en ik ben haar broer.” Zo begon hij in zijn wartaal.’
 (Floris ende Blanchefloer, 1260)

Zowel het eerste als het tweede anaforische gebruik zijn bewaard gebleven in het modern Nederlandse *aldus*. Deze vaste combinatie heeft zich ontwikkeld vanuit de losse woorden *al* en *dus*, die in de 13^e eeuw al relatief vaak in combinatie voorkwamen.¹⁰ De volgende voorbeelden laten zien dat deze combinatie zowel cataforisch als anaforisch kon functioneren.

- (19) Want die wise man spriekt **aldus**. duo girigheid van di. inde angst sal die laten
 ‘Want de wijze man spreekt als volgt: doe gierigheid van je en angst zal je verlaten.’
 (Nederrijns Moraalboek, 1270-1290)
- (20) Slape luttel ende bade alle tít vro. **aldus** holdes tu din herte.
 ‘Slap een beetje en baad altijd vrolijk; op die manier bescherm je je hart.’
 (Noordlimburgse gezondheidsregels, ± 1254)

Een derde anaforische functie van *dus* doet zich voor in gevallen waar *dus* gevolgd wordt door een adjectief en waarbij de betekenis zowel *zo/op deze manier* kan zijn als *zo/in zulke mate*. Deze functie, die alleen opduikt in het corpus van de 16^e eeuw, wordt geïllustreerd in (21) en (22). Het deerlijke klagen in (21) is twee á drie zinnen voor het betreffende fragment genoemd (*ende [Hughe] claechde sinen noot*), evenals het lange missen in (22): *daer ic u in so menighen tijde niet gesien en heb* ‘omdat ik u zo lang niet gezien heb’. Dit betekent dat *dus* in deze gevallen echt als anafoor opgevat kan worden. Het is echter ook mogelijk om *dus* in deze fragmenten als bijwoord van graad (*in zulke mate*) te bestempelen, waarbij het de intensiteit van het adjectief aanduidt (zó deerlijk, zó lang).¹¹ Deze graadaanduidende functie van *dus* is nog terug te vinden in het hedendaagse *dusdanig*. Vanwege deze ambiguïteit tussen anafoor en bijwoord van graad zijn deze gevallen als apart type anafoor onderscheiden.

- (21) Als Hughe **dus** deerlic claechde liggende gebonden aen handen ende voeten (...)’
 ‘Toen Hugo zo deerlijk klaagde, terwijl hij met handen en voeten gebonden lag (...)’
 (Historie van Hughe van Bordeus, 1530-1550)
- (22) (...) hebdi mijns **dus** lange gederft ghi sult noch wel een half ure ontbeyden.
 ‘(...) heb je het zo lang zonder mij gesteld, je kunt me nog wel een half uur missen.’
 (Historie van Malegijs, 1556)

10 In mijn totale corpus van 13e-eeuwse teksten komt *dus* 1734 keer voor. Bijna een derde van deze *dus*-fragmenten (554) betreft gevallen met de combinatie *al+dus*. Om aan te geven hoe opmerkelijk hoog deze frequentie is: de één-na-frequentste Middelnederlandse combinatie *dus+gedane* (die zich ontwikkeld heeft tot het hedendaagse *dusdanig(e)* ‘zo’n/in zulke mate’) komt slechts 61 keer voor.

11 Zoals Michels (1949: 212) opmerkt, heeft de combinatie *dus lang(e)* zelfs een idiomatiche interpretatie met de betekenis *tot nu toe* ontwikkeld. Deze interpretatie is ook mogelijk in (22).

Los van deze drie zojuist genoemde typen anaforsch gebruik verschijnt *dus* nog in een andere niet-connectieffunctie. Dit gebruik als discourse marker, te zien in (23) en (24), verschijnt voor het eerst in de 20^e eeuw. In deze fragmenten drukt *dus* noch een causale relatie uit, noch wordt het gebruikt als anaforische expressie. In deze gevallen signaleert *dus* de status van de gepresenteerde informatie: de informatie in de *dus*-zin wordt gemarkeerd als reeds bekend bij de lezer (of luisteraar). In het krantenfragment in (23), waarin de winnaar van een kookwedstrijd geïnterviewd wordt, signaleert *dus* bijvoorbeeld dat de spreker veronderstelt dat de gepresenteerde informatie al toegankelijk of *accessible* is voor de lezer (of luisteraar). In (23) mag de spreker dit vanuit de situationele context veronderstellen, deze spreker wordt hier immers juist geïnterviewd omdat hij de winnaar is.¹² In (24) mag de spreker de informatie in de *dus*-zin bekend veronderstellen omdat deze eerder in de tekst al genoemd is. De categorie discourse markers omvat ook fragmenten waarin *dus* een parafrazerelatie tussen de *dus*-zin en (een deel van) de voorafgaande zin markeert, zoals in (25).

- (23) (...) het was de eerste keer dat hij aan een dergelijke wedstrijd deelnam. Maar zijn zachte bolletjes en het harde Wener vruchtengebak werden tijdens de voorronde van de Heerenveense school als beste beoordeeld. ‘Het ging erom wie het mooiste, het beste produkt maakte. Dat was ik **dus**.’
(Meppeler Courant, 1995)
- (24) [Uit een verslag van de opening van een zwembad. Dat die opening verricht werd door Hilde Zoer is eerder in de tekst al genoemd.]
Op het moment dat de eerste burger zich openlijk afvroeg wie de openingshandeling wilde verrichten, ging een groot aantal vingers de lucht in. Het werd **dus** Hilde Zoer.
(Meppeler Courant, 1995)
- (25) Hoe komt een advertentie tot stand. De acquisitie zoekt adverteerders op, gaat winkeliers bij langs kledingzaken, meubelzaken, groentezaken, supermarkten etc. Ze vragen de teksten, wat **dus** in de advertentie moet komen te staan.
(Meppeler Courant, 1995)

Naast de twee niet-connectieffuncties (van anafoor en discourse marker) kan *dus* functioneren als connectief dat causale coherentierelaties markeert. Dit connectiefgebruik kwam in de 13^e eeuw nog nauwelijks voor, terwijl het in de 20^e eeuw juist het meest prominente gebruik is. In de 16^e eeuw kan *dus* in 21 fragmenten als connectief geclassificeerd worden; in de overige 29 voorbeelden kan *dus* alleen geïnterpreteerd worden als bijwoord met een verwijzende functie. In (26) en (27) staan fragmenten waarin *dus* aangeeft dat de gebeurtenis in de *dus*-zin causaal gerelateerd is aan de gebeurtenis die in de voorgaande zin beschreven wordt.

- (26) Vergeet niet dat de paus in Avignon kortgeleden alle aanhangers van zijn rivaal in Rome in de ban heeft gedaan: de Romeinse paus, al zijn kardinalen, bisschoppen, abten en volgelingen. Daartoe behoren wij ook. **Dus mogen** we nog van geluk

12 In dit geval verwijst *dus* niet naar informatie uit de talige, maar uit de situationele context. Toch is het goed denkbaar dat het gebruik als *discourse marker* zich ontwikkeld heeft vanuit de anaforische functie van *dus*: het anaforische gebruik van *dus* veronderstelt immers dat het antecedent toegankelijk is.

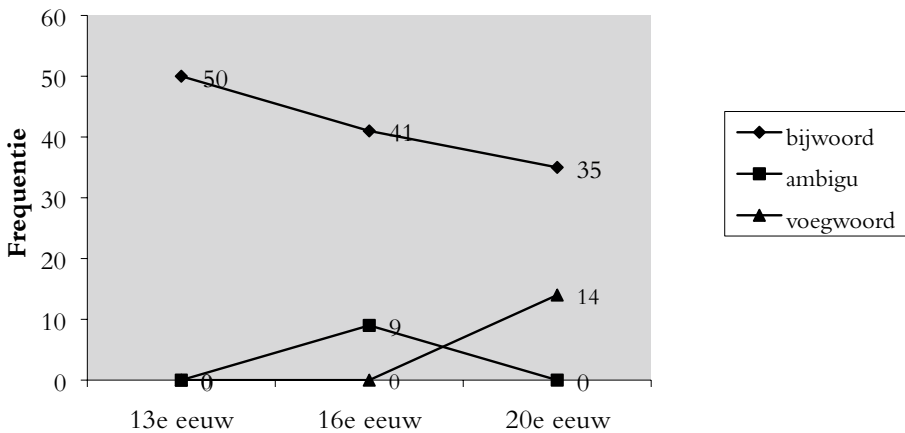
spreken dat de monniken hier ons uit dat noodweer hebben gehaald en in deze stinkende stal hebben opgesloten. (De doge-ring van Venetië, 1994)

- (27) Patrick woonde in een zijstraat van de laan van Nieuw Guinea, **dus** Hendriks kwam er vlak langs. (De kunstrijder, 1989)

Samenvattend: de betekenis van het woord *dus* is door de eeuwen heen drastisch veranderd. Het is de oorspronkelijke anaforische betekenis kwijtgeraakt en heeft een nieuw gebruik als discourse marker ontwikkeld. Verder is er een significante toename in het aantal fragmenten waarin *dus* als causaal connectief optreedt.

4.2 Vormelijke, syntactische kenmerken van *dus*

Als eerste syntactische variabele is de woordsoortelijke status van *dus* onder de loep genomen. In het bijwoordelijke voorbeeld in (26) triggert *dus* inversie van het finiete werkwoord en het onderwerp. Deze inversie treedt niet op in (27), wat erop wijst dat *dus* daarin als voegwoord fungeert. Zoals Figuur 2 uitwijst, komt in de 13^e eeuw alleen het bijwoordelijke gebruik voor en blijft dat ook in de latere periodes het meest prominente gebruik. Figuur 2 laat ook zien dat het ambigue gebruik zich alleen voordoet in de 16^e eeuw en dat het echt voegwoordelijke gebruik van *dus* pas verschijnt in de steekproef van de 20^e eeuw. Dit gebruik kan dus gezien worden als een relatief nieuw syntactisch fenomeen.¹³

Figuur 2: Woordsoortelijke status van *dus* in drie periodes¹⁴

¹³ Zaalberg (1973: 146-147) observeert dat het 18^e-eeuwse *dus* soms kon voorkomen als subordinator, in combinatie met een zinsfinale persoonsvorm. Zijn observaties worden niet onderbouwd door de data in dit onderzoek: alle fragmenten met *dus* als voegwoord worden gevolgd door een V2-structuur, een indicatie dat *dus* als coördinator gezien moet worden.

¹⁴ In Figuur 2 is één fragment uit de 20e eeuw buiten beschouwing gelaten, omdat dat geen werkwoord bevatte. In de statistische analyse zijn het ambigue en het voegwoordelijke gebruik samengenomen als niet-bijwoordelijk gebruik van *dus*.

De negen ambigue fragmenten in de 16e eeuw betreffen allemaal gevallen waarin noch inversie noch afwezigheid van inversie kan worden vastgesteld. Deze ambiguïteit doet zich voor in aansporende zinnen zoals (28) en is een bekend verschijnsel in het Middelnederlands, ook bij andere bijwoorden die voor de vooropgeplaatste persoonsvorm verschijnen.

- (28) Wi moeten van dese werelt sceyden / Als onsen tijt hier comen sal
Dus wil hem elc daer toe bereyden / Oft anders coemter af misual
 ‘We moeten deze wereld verlaten / Als onze tijt hier komen zal
 Dus moet ieder zich daarop voorbereiden / Of anders komt er ongeluk uit voort’
 (Devoot ende profitylck boecxken, 1539)

De tweede syntactische variabele betreft de plaatsing van *dus*. Inherent aan het ambigue en het voegwoordelijke gebruik is de vaste positie vooraan de tweede van de door *dus* gerelateerde zinnen (vgl. de definitie hiervan in paragraaf 3). Als bijwoord kan *dus* echter in verscheidene posities verschijnen. In voorbeeld (26) staat *dus* vooraan in de zin; de fragmenten in (23) en (24), waarin *dus* optreedt als discourse marker, zijn gevallen waarin *dus* midden in de zin staat. In de 13^e eeuw kon *dus* daarnaast opduiken in de eerste van de twee gecombineerde zinnen in plaats van in de tweede, wat de norm is voor het hedendaagse *dus*. Deze plaatsing in de eerste zin is beperkt tot de cataforische functie van *dus*, waar (29) een voorbeeld van geeft. In 14 van de 20 dergelijke gevallen komt *dus* in combinatie met *al* voor (zoals in (30)). Met het verdwijnen van het cataforische gebruik komt deze plaatsing van *dus* niet meer voor in de steekproeven van de 16^e en de 20^e eeuw. De distributie van de bijwoordelijke fragmenten staat in Tabel 2.

- (29) Die gigant wie lesent dus. Hi was lanc .x. cubitus.
 ‘De reus, we lezen het als volgt: hij was 10 el lang.’ (Rijmbijbel, 1275-1300)
- (30) Want die wise man spriekt **aldus**. duo girigheid van di. inde angst sal die laten
 Want de wijze spreek als volgt: doe gierigheid van je en angst zal je verlaten
 (Nederrijns Moraalboek, 1270-1290)

	Eerste zin	Tweede zin		Totaal
		Vooraan	Midden	
13e eeuw	20	23	7	50
16e eeuw	0	16	26	42
20e eeuw	0	8	27	35
Totaal	20	47	60	127

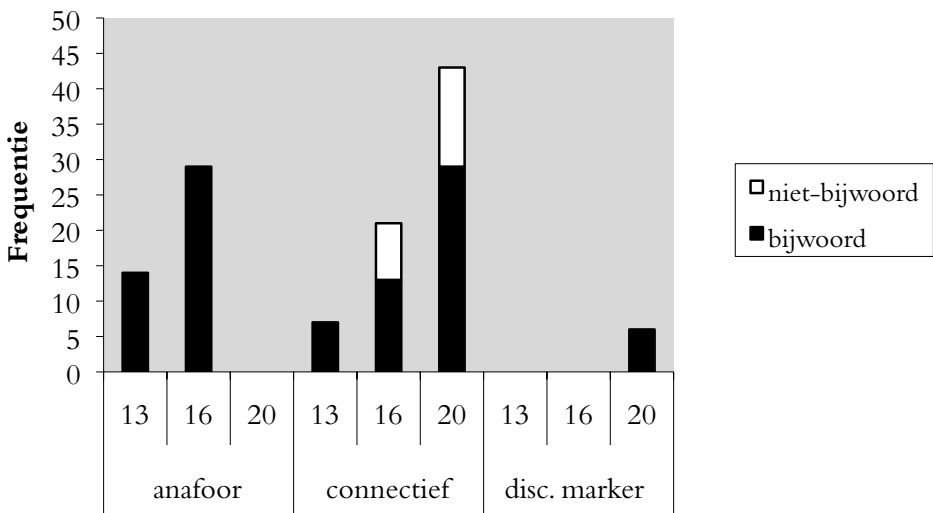
Tabel 2: Plaatsing van de adverbiale *dus*-fragmenten in drie periodes

Samenvattend blijkt dat *dus* op syntactisch gebied meerdere veranderingen heeft ondergaan. Ten eerste heeft het een nieuwe woordsoortelijke status van voegwoord verworven, in aanvulling op de oorspronkelijke status van bijwoord. Verder heeft *dus* het vermogen verloren om in de eerste van de twee door *dus* verbonden zinnen te verschijnen.

4.3 Syntactische kenmerken in relatie tot functies van *dus*

Nu de functies en de syntactische kenmerken van *dus* los van elkaar in kaart gebracht zijn, is het tijd om de interactie hiertussen onder de loep te nemen. Vanwege de diversiteit aan functies heb ik twee afzonderlijke statistische analyses uitgevoerd. De eerste analyse richt zich op de drie functies van *dus* (anafoor, connectief, discourse marker, zie deze sectie); het tweede gebruik richt zich op de toegankelijkheid van de informatie in de *dus*-zin (sectie 4.4). In beide analyses is bekeken of verschillende functies verschillende distributiepatronen vertonen qua woordsoortelijke status en/of plaatsing.

Allereerst heb ik gekeken naar de interactie tussen de drie functies van *dus* en hun respectievelijke syntactische eigenschappen (woordsoortelijke status en positie). De fragmenten met de combinatie *al+dus* (29 in totaal) zijn bij deze analyse buiten beschouwing gelaten, omdat deze combinatie alleen voorkomt met een anaforische betekenis (terwijl *dus* daarnaast ook als connectief gebruikt kon worden).¹⁵ Figuur 3 toont de interactie met woordsoortelijke status. Opnieuw zijn ambigu en voegwoordelijk gebruik samengenomen als niet-bijwoordelijk gebruik.

Figuur 3: Interactie tussen functies en woordsoortelijke status van *dus*

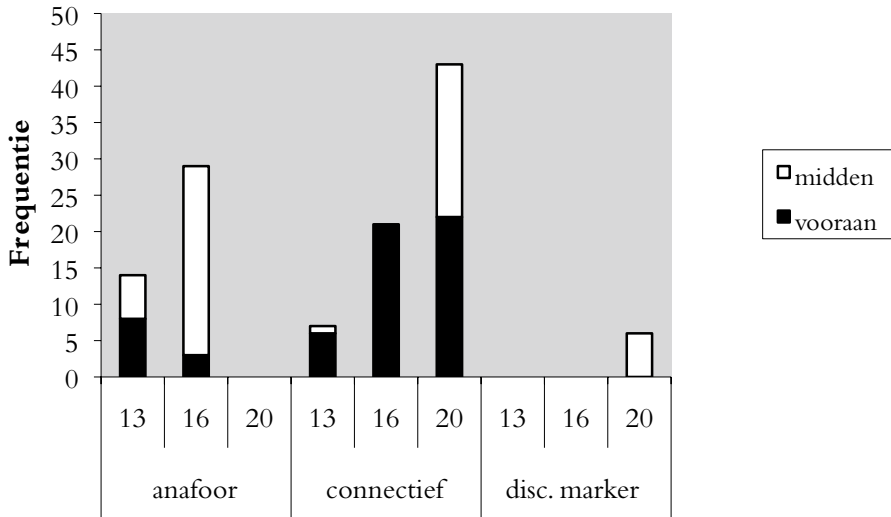
De verdeling over bijwoordelijk en niet-bijwoordelijk gebruik is niet hetzelfde voor de drie functies ($\chi^2(2) = 24.0$; $p < .001$); het anaforische gebruik van *dus* is altijd adverbiaal (met andere woorden: het niet-bijwoordelijke gebruik komt nooit voor bij anaforische fragmenten, $z = -2.29$; $p = .02$). Op basis van de vijf discourse markers in mijn steekproef kan voorzichtig geconcludeerd worden dat deze eveneens een voorkeur lijken te hebben

¹⁵ Deze bevindingen over *aldus* zijn in tegenspraak met de beschrijving van *aldus* in het *WNT*. Het *WNT* beweert namelijk dat *aldus* ook de rol van causaal connectief kon vervullen.

Dus vooraan of in het midden?

voor het bijwoordelijke gebruik.^{16, 17} Het niet-bijwoordelijke gebruik is beperkt tot de connectiefunctie; waarbij geldt dat alleen de 20^e eeuw niet-bijwoordelijke gevallen laat zien die echt voegwoordelijk te noemen zijn (zie sectie 4.1). Woordsoortelijke status maakt dus slechts gedeeltelijk onderscheid tussen de drie functies: het bijwoordelijk gebruik is geschikt voor alle drie functies die *dus* kan uitdrukken, terwijl het niet-bijwoordelijk gebruik voorbehouden is aan de connectiefunctie.

Figuur 4: Interactie tussen functie en positie van *dus*

De drie functies van *dus* interageren ook met plaatsing ($\chi^2(2) = 24.8$; $p < .001$). Figuur 4 toont de distributie van de drie functies over de zinsinitiële en zinsmediale positie in S2, de tweede van de door *dus* gecombineerde zinnen.^{18, 19} Hieruit blijkt dat het anaforisch gebruik een voorkeur heeft voor plaatsing midden in de zin ($z = 4.54$; $p < .001$) en dat

16 Dat geldt tenminste voor de fragmenten die in deze analyse onder de loep zijn genomen; één fragment waarin *dus* als discourse marker optreedt, is in deze analyse buiten beschouwing gelaten omdat een werkwoord ontbrak.

17 Met het opkomen van *dus* als discourse marker verschijnt ook een nieuw syntactisch gebruik. In fragmenten waarin *dus* een parafraze markeert, legt *dus* vaak een verband met een voorafgaande frase (bijvoorbeeld een NP), in plaats van met een volledige zin. Een voorbeeld hiervan staat in (i) (zie voorbeeld (25) voor meer context bij dit fragment):

(i) *Ze vragen de teksten, wat dus in de advertentie moet komen te staan.* (Meppeler Courant, 1995)

Dus legt hierin een link tussen de NP *wat in de advertentie moet komen te staan* en de NP *de teksten*. Dit wijst – in vergelijking met eerdere periodes – op een uitbreiding van de syntactische mogelijkheden van *dus*.

18 Een andere interactie is dat het voorkomen van *dus* in de eerste zin beperkt is tot het cataforische gebruik. Deze interactie wordt ondersteund door het gegeven dat plaatsing in de eerste van de twee door *dus* verbonden zinnen na de 13^e eeuw verdwenen is, tegelijk met de cataforische interpretaties.

19 Merk op dat de positie vooraan in de zin gevuld kan zijn door een voegwoord of een getopicaliseerd bijwoord.

het gebruik als discourse marker in deze steekproef zelfs beperkt is tot deze zinsmediale positie.²⁰

Statistische analyse van de data in Figuur 4 wijst uit dat de verdeling over de twee posities door de eeuwen heen verandert ($\chi^2(2) = 25.3$; $p < .001$): in de 16^e en de 20^e eeuw verschijnt *dus* vaker in de zinsmediale positie dan in de 13^e eeuw. De toename in het zinsmediale gebruik in de 16^e eeuw kan gerelateerd worden aan het feit dat het anaforische *dus* een voorkeur heeft voor deze positie. De toename in de 20^e eeuw houdt verband met de toename van het zinsmediale connectief *dus* ($z = 2.26$; $p = .02$).

Positie maakt dus slechts gedeeltelijk onderscheid tussen de drie functies van *dus*: in de 13^e en 16^e eeuw had *dus* als anafoor een voorkeur voor plaatsing midden in de zin, terwijl het connectief *dus* dat niet had. In de 20^e eeuw komt de functie van discourse marker alleen midden in de zin voor, terwijl die beperking niet geldt voor het connectiefgebruik.

4.4 Syntactische eigenschappen van *dus* in relatie tot 'accessibility'

De tweede interactie die onder de loep is genomen betreft de interactie tussen syntactische kenmerken en de toegankelijkheid of *accessibility* van *dus*-fragmenten. Deze analyse is beperkt tot de *dus*-fragmenten uit de 20^e eeuw. Pas in deze periode is het gebruik als discourse marker opgekomen en bovendien vertoonden de connectieffragmenten uit de 13^e en 16^e eeuw nauwelijks variatie in termen van plaatsing.

Het ontstaan van *dus* als discourse marker wijst erop dat *dus* de informatiestatus kan signaleren van de propositie waarin het voorkomt (tenminste, in de 20^e eeuw). In de fragmenten met *dus* als discourse marker lijkt het signaleren van informatiestatus de enige functie die *dus* heeft. In andere fragmenten vervult *dus* louter de connectieffunctie, waarbij het markeert dat de *dus*-zin causaal gerelateerd kan worden aan de vorige (doorgaans in een argument-conclusierelatie). Analyse van de 20e-eeuwse connectieffragmenten wijst uit dat er ook fragmenten zijn waarin *dus* een dubbelrol vervult: markeerder van een causale coherentierelatie én signaal voor de informatiestatus van de zin. In dergelijke fragmenten markeert *dus* een conclusie die de schrijver (of spreker) bekend verondersteld bij de lezer (of luisteraar). In (31) signaleert *dus* bijvoorbeeld dat de conclusie al beschikbaar is voor de lezer. Dat is in dit geval terecht, omdat de informatie in de *dus*-zin al eerder in de tekst genoemd is.

- (31) [Context: Een moeder verlaat haar huis en wil op zoek gaan naar haar twee kinderen, omdat ze denkt dat die naar een ander deel van het eiland gelopen zijn. Op het moment dat ze in haar auto stapt, ziet ze de kinderen spelend op het strand naast hun huis.]

Het is zó normaal, zó vanzelfsprekend, die twee spelende kinderen in de baai, zó precies zoals het moet zijn, dat haar gevoel van verrassing en opluchting meteen wegebt. Ze stapt uit de auto, en loopt met de handen in haar zakken naderbij. Die belhamels waren de hele ochtend **dus** gewoon waar ze hoorden: hier bij haar.

(Verborgten gebreken, 1996)

²⁰ Strikt genomen is er geen significant interactie-effect tussen positie en het gebruik als discourse marker; dit is waarschijnlijk te wijten aan het relatief geringe aantal discourse markers in mijn steekproef.

Dus vooraan of in het midden?

De conclusie dat de kinderen niet weggelopen waren, maar gewoon op de plek waren waar ze hoorden, kan al worden afgeleid uit de informatie dat ze aan het spelen waren op het strand naast het huis. Deze conclusie is dan ook te bestempelen als een toegankelijke of *accessible* conclusie. In andere fragmenten presenteert de *dus*-zin de enig 'logische' gevolgtrekking uit informatie die eerder genoemd is. In dergelijke gevallen (waarvan (32) een voorbeeld is) kan deze conclusie eveneens gezien worden als toegankelijk voor de lezer, omdat de lezer deze eenvoudig had kunnen afleiden met gebruik van wereldkennis die algemeen bekend verondersteld mag worden bij volwassen taalgebruikers.

(32) [Onderwerp is het aantal zondagen in een jaar; in 1995 waren er 53 in plaats van 52.]

Als ik het goed heb uitgerekend, herhaalt zich deze situatie in het veelbesproken jaar 2000, want dan valt nieuwjaarsdag op een zaterdag en de eerste zondag **dus** op 2 januari. (Meppeler Courant, 1995)

Tabel 3 geeft aan hoe toegankelijke en niet-toegankelijke informatie verdeeld is over het bijwoordelijke en het voegwoordelijke gebruik van *dus*. Statistische analyse van deze data laat zien dat de toegankelijkheid van de informatie in de *dus*-zin niet systematische samenhangt met de woordsoortelijke status van *dus* ($\chi^2(1) = 0.1$; $p = .75$).

	Niet toegankelijk	Toegankelijk	Totaal
Bijwoord	13	16	29
Voegwoord	7	7	14
Totaal	20	23	43

Tabel 3: 'Accessibility' van 20e-eeuwse fragmenten in relatie tot woordsoortelijke status van *dus*

Tabel 4 toont de distributie van toegankelijke en niet-toegankelijke *dus*-fragmenten over de twee posities. Statistische analyse van deze data wijst uit dat de positie van *dus* afhangt van de toegankelijkheid van de informatie in de *dus*-zin ($\chi^2(1) = 5.4$; $p < .025$): toegankelijke conclusies gaan vaak samen met *dus* midden in de zin, terwijl niet-toegankelijke conclusies vaker voorkomen met *dus* vooraan in de zin.

	Niet toegankelijk	Toegankelijk	Totaal
Vooraan	14	8	22
Midden	6	15	21
Totaal	20	23	43

Tabel 4: 'Accessibility' van 20e-eeuwse fragmenten in relatie tot positie van *dus*

5 Conclusie en discussie

In dit onderzoek is de diachrone ontwikkeling van *dus* in kaart gebracht om zicht te krijgen op mogelijke vorm-functie-interacties in het gebruik van dit woord. De belangrijkste functionele en syntactische ontwikkelingen van *dus* zijn samengevat in Tabel 5.

	13e eeuw	16e eeuw	20e eeuw
Functie	1. anafoor 2. catafoor 3. ambigu tussen anafoor en causaal connectief 4. causaal connectief	1. anafoor 2. ambigu tussen anafoor en bijwoord van graad 3. ambigu tussen anafoor en causaal connectief 4. causaal connectief	1. causaal connectief 2. discourse marker 3. ambigu tussen causaal connectief en discourse marker
Positie	1. in de 1e van de twee gerelateerde zinnen 2. vooraan en midden	vooraan en midden	vooraan en midden
Woordsoort	bijwoord	1. bijwoord 2. ambigu tussen bijwoord en voegwoord	1. bijwoord 2. voegwoord

Tabel 5: Typering van de functies en syntactische kenmerken van *dus* in drie periodes

Vanuit de diachrone analyse van *dus* kan geconcludeerd worden dat er een interactie is tussen vormen en functies van *dus*. Ten eerste is plaatsing in de eerste van de twee door *dus* verbonden zinnen voorbehouden aan de cataforische functie van (*al*)*dus*. Met het verdwijnen van deze functie – na de 13^e eeuw – heeft *dus* ook het vermogen verloren om te verschijnen in de eerste van de twee zinnen die het verbindt. In dit geval worden de formele eigenschappen van *dus* gedetermineerd door de betekenissenkenmerken van het woord.

Ten tweede kan vastgesteld worden dat woordsoortelijke status ingezet wordt om onderscheid te maken tussen de drie functies: het anaforische *dus* is altijd adverbiaal, wat ook lijkt te gelden voor het gebruik als discourse marker (maar daar zijn relatief weinig gevallen van). De connectief-functie, daarentegen, kan zowel door een bijwoordelijk als – vanaf de 16^e eeuw – door een voegwoordelijk *dus* vervuld worden.

Een derde conclusie is dat de positie van *dus* een interactie vertoont met de drie functies (anafoor, connectief, discourse marker). Het anaforische gebruik heeft een voorkeur voor de zinsmediale positie, terwijl het connectiefgebruik met name in de zinsinitiële positie optreedt. Vooral in de 16^e eeuw resulteren deze verschillende voorkeuren van het anaforische *dus* en het connectief *dus* in een mooie taakverdeling. Dit distributiepatroon is vergelijkbaar met dat van het 16^e-eeuwse *daarom*, dat in die periode eveneens zowel als anafoor en als causaal connectief gebruikt kon worden (zie Evers-Vermeul 2005). Het lijkt erop dat er hier – in termen van Grondelaers, Speelman & Geeraerts (2008) – inderdaad

sprake is van functionele specialisatie: de specifieke positie van *dus* gaat gaandeweg de beoogde functie benadrukken: vooraan in de zin voor connectiefgebruik en voornamelijk midden in de zin in het geval van anaforisch gebruik. Het gebruik als discourse marker lijkt beperkt tot de zinsmediale positie, maar er is uitgebreider corpusonderzoek nodig om hier met meer zekerheid uitspraken over te doen.

Is het opmerkelijk dat het 20^e-eeuwse connectiefgebruik een toename vertoont in zinsmediale posities? Aan de ene kant niet: in de 20^e eeuw is deze positie – vanwege het verdwijnen van het anaforische *dus* – niet langer nodig om een onderscheid te kunnen maken tussen connectief *dus* en anaforisch *dus*. Aan de andere kant is het wel opmerkelijk: met de opkomst van het gebruik als discourse marker hadden taalgebruikers ervoor kunnen “kiezen” om de zinsinitiële positie voor te behouden aan het connectiefgebruik en de zinsmediale positie voor discourse marker *dus*. Een helder distributiepatroon wat plaatsing betreft zou het functieverhaal tussen de twee verduidelijkt hebben. De toename van het connectief *dus* midden in de zin lijkt echter verklaarbaar vanuit de notie *accessibility*. Connectiefzinnen met *dus* midden in de zin bevatten vaak conclusies die toegankelijk of *accessible* zijn voor de lezer of luisteraar. Deze *dus*-fragmenten met een toegankelijke conclusie vertonen een plaatsing die vergelijkbaar is met die van de fragmenten waarin *dus* als discourse marker fungeert. Vanuit dit perspectief is het minder opmerkelijk dat het connectiefgebruik van *dus* in de 20^e eeuw niet langer beperkt werd tot de zinsinitiële positie. Een aanvullende analyse van 13^e- en 16^e-eeuwse fragmenten in termen van *accessibility* is echter noodzakelijk om definitievere uitspraken te doen over de rol van *accessibility* in de toename van zinsmediale connectieven.

In de rest van deze sectie komen drie discussiepunten aan bod. In sectie 5.1 wordt de opkomst van het voegwoordelijke *dus* besproken. Sectie 5.2 gaat in op de interactie tussen positie en *accessibility* die uit dit onderzoek naar voren is gekomen. In sectie 5.3 wordt stilgestaan bij de observatie dat veel vorm-functierelaties niet één-op-één zijn.

5.1 Over het ontstaan van het voegwoord *dus*

De syntactische analyse van *dus* heeft uitgewezen dat er in de 16e eeuw nog geen echt voegwoordelijke *dus*-fragmenten voorkwamen. Het is dan ook interessant om te bekijken hoe dit voegwoordelijk gebruik precies ontstaan is.

De steekproef uit de 16^e eeuw bevatte meerdere imperatieve en aansporende zinnen waarin *dus* niet eenduidig als bijwoord kon worden geclassificeerd. In deze gevallen kon de aanwezigheid dan wel afwezigheid van inversie niet vastgesteld worden, omdat het subject ontbrak. Van het finiete werkwoord *toont* in (33) kan bijvoorbeeld gezegd worden dat het de eerste positie binnen de imperatiefzin bezet; er is sprake van zogenoemde V1. Dit zou impliceren dat *dus* gezien moet worden als voegwoord. Het is echter ook mogelijk om te beweren dat het finiete werkwoord hier op de tweede positie staat (V2), met *dus* als getopicaliseerd bijwoord daarvoor. Omdat het onderwerp ontbreekt, kan niet gezegd worden welke van deze twee syntactische analyses de juiste is.

- (33) En nu die sommige out en cout / sy hebben niet waer mee
dat sij haer hongerige buyck / sullen versaeden
dus toont aan haer u liefst

‘En nu hebben sommige ouden en kouden niets waarmee zij hun hongerige maag kunnen verzadigen, dus toon aan haar uw liefde’ (Spel van sinnen, 1597)

Het voorkomen van deze ambigue gevallen kan teruggevoerd worden op de meer flexibele woordvolgordemogelijkheden van het Middelnederlands: “(...) zoals de studie van Gerritsen (1982) aantoont, vertoonden Middelnederlandse imperatieveven aanzienlijke wisselingen tussen V2 en V1” (Burridge 1993: 231). Van Gestel e.a. (1992: 46) noemen eveneens voorbeelden van imperatieveven waarin een constituent voor het werkwoord geplaatst is (zie (34) en (35)).

- (34) **Nu** sit weder op u ors
 ‘Ga nu weer op je paard zitten’
- (35) **Oec** weet: enheefstu die blader niet, so nem dat saet wel ghesoden in water
 ‘Weet ook: als je geen bladeren hebt, neem dan het zaad, goed doordrenkt met water’

De woordvolgorde binnen de imperatiefzinnen werd gaandeweg minder flexibel; tegenwoordig vertonen imperatieveven altijd V1. Van Gestel e.a. (1992: 47) zoeken de oorzaak voor het verlies van V2 in hedendaagse Nederlandse imperatieveven in het verlies van flectie. Zij suggereren dat de imperatief door het verdwijnen van flectie niet goed meer kon worden onderscheiden van andere werkwoordsvormen en dat taalgebruikers daarom naar een andere, syntactische manier hebben gezocht om dit onderscheid te maken.

Mijn hypothese is dat imperatieveven een belangrijke rol hebben gespeeld in de woordsoortelijke heranalyse van *dus*. Omdat in imperatieveven de optie om constituenten voorop te plaatsen verdween, was een andere syntactische categorisering nodig voor *dus* in zinitiële positie. De plaatsing van *dus* kon alleen nog maar als grammaticaal bestempeld worden via een herinterpretatie van dit woord als voegwoord. Verder onderzoek is nodig om deze hypothese omtrent de rol van imperatieveven te testen. Dergelijk onderzoek zou zich moeten richten op een specifiekere analyse van diachrone data uit de periode tussen de 16^e en de 20^e eeuw.

5.2 Over het retorisch gebruik van *dus*

Uit de resultaten rondom de vorm-functie-interacties kan worden geconcludeerd dat de plaatsing van *dus* een ondersteuning vormt van de functie die het op tekstlinguïstisch niveau moet vervullen. Specifieker: plaatsing wordt vooral gebruikt om het onderscheid tussen connectieffuncties versus overige functies te verhelderen. In sectie 4.4 is daarnaast een significante interactie tussen positie en *accessibility* gepresenteerd. In deze sectie bespreek ik twee redenen waarom deze laatste interactie niet één-op-één is.

Een eerste categorie uitzonderingen op de hier gevonden correlatie tussen positie en *accessibility* vormen fragmenten waarin *dus* een toegankelijke conclusie markeert, maar waarin *dus* desondanks vooraan in de zin verschijnt. Dit gebeurt bijvoorbeeld in fragmenten zoals (36), waarin de conclusie bevestigd wordt. Door *dus* vooraan in de zin te plaatsen, presenteert spreker B haar conclusie niet als toegankelijk of bekend, waarmee ze spreker A de ruimte biedt om het met haar conclusie oneens te zijn.

- (36) A: Ik ben er gisteren pas gekomen en ze vertrokken meteen naar hun buitenhuis.
B: Dus je bivakkeert daar helemaal alleen? (Au pair, 1992)

Dit is overigens niet de enig mogelijke verklaring voor dit “afwijkende” zinsinitiële gebruik van *dus*. Een alternatieve verklaring is dat de positie van *dus* hier toe te schrijven is aan het feit dat de auteur een interactie tussen twee personen beschrijft, en dat *dus* een aantrekkelijke kandidaat is om de volgende sprekersbeurt mee te beginnen (zie Schiffrin 1987 over woorden waarmee je de beurt kunt nemen: *turn takers*). De houdbaarheid van deze alternatieve verklaring dient echter getest te worden aan de hand van gesproken corpora.

Een tweede categorie uitzonderingen zijn fragmenten waarin *dus* een nieuwe conclusie markeert, maar waarin het toch midden in de zin verschijnt. Het lijkt erop dat dit zinsmediale gebruik van *dus* een retorische functie vervult (vgl. Van den Hoven 1997 over *zodat*). De spreker presenteert zijn positie “aan de lezer [of luisteraar, JEV] alsof het een geval van gedeelde kennis is die geen zinnig persoon in twijfel zou trekken” (vgl. Leech 1974: 61 over manipulatief taalgebruik in advertenties en politieke verklaringen). In de context van (37), bijvoorbeeld, is de conclusie dat “andere gemeenten die willen deelnemen zelf ook moeten meebetalen” nieuw, een conclusie van Tiemersma zelf. Door het connectief *dus* in de zinsmediale positie te plaatsen, presenteert de spreker zijn conclusie echter als voor de hand liggend, waarmee hij op voorhand discussie uitsluit. Anders gezegd: de spreker maakt gebruik van een verborgen – als algemeen geldig voorgestelde – premisse: *als je meedoet, moet je ook meebetalen*. Iets vergelijkbaars gebeurt in (38). De zinsmediale positie van *dus* triggert de interpretatie dat verzeild raken in een politieke discussie onvermijdelijk is. Deze interpretatie zou mogelijk zijn geweest met *dus* vooraan in de zin, maar zeker niet noodzakelijk.

- (37) In de hal van de oliemaatschappij BP werken al vanaf september rond de 40 deelnemers aan het Jeugd Werk Garantieplan (JWG). Nu nog komen ze allen uit Hogeveen, maar de roep om deelname uit de gemeenten Ruinen, Zuidwolde, Beilen, Westerbork en een deel van Oosterhesselen is te horen. ‘Dan moeten die gemeenten **dus** wel méébetalen’, weet ir. J. Tiemersma, directeur van de sociale werkplaats in Hogeveen Howerco. (Meppeler Courant, 1995)
- (38) [Over een voorstel om werknemers met psychologische problemen voorrang te geven.] Pijpstra toont zich geen voorstander van dit voorstel. ‘Sociaal-psychologische hulp wordt betaald uit de ABWZ, waarvoor iedereen in Nederland premie betaalt. Het zou niet zo eerlijk zijn mensen voor te trekken. Je raakt daarover **dus** verzeild in een politieke discussie. Er bestaat immers kans op tweedeling van de maatschappij.’ (Meppeler Courant, 1995)

In Ariels (1988: 590) termen zijn dit fragmenten waarin de spreker de mogelijkheid uitbuit dat *dus* als accessibility marker kan functioneren. Dit heeft echter tot gevolg dat de relatie tussen accessibility/toegankelijkheid en positie niet één-op-één is.

5.3 Over de aard van vorm-functierelaties

De resultaten in dit artikel hebben laten zien dat de relatie tussen vorm en functie vaak niet één-op-één is. Dit roept de vraag op wat de psychologische status van deze interactie-“regels” is. Wat gebeurt er bijvoorbeeld als taalgebruikers *dus* aan het begin van een zin plaatsen, terwijl qua functie een positie in het midden beter had gepast? Het lijkt erop dat dit soort “fouten” minder drastisch zijn dan bijvoorbeeld fouten in de plaatsing van het finiete werkwoord in een bijzin. Dit laatste type fouten resulteert in ongrammaticaliteit van de zin in kwestie, terwijl het eerste type fouten hooguit vragen oproept over de beoogde tekstlinguïstische interpretatie (of ze bereiken een speciaal effect, zoals bij het retorisch gebruik van *dus*). Een voorzichtige conclusie is daarom dat deze interactieregels – voor zover deze systematische relaties tussen tekstuele en grammaticale eigenschappen als regels beschouwd kunnen worden – een probabilistisch karakter hebben, zoals ook geldt voor andere regelmatigheden in het taalgebruik. Deze conclusie betekent duidelijk niet dat taalgebruikers niet op dergelijke regels kunnen vertrouwen; deze studie heeft immers uitgewezen dat de regelmatigheden in het distributiepatroon niet willekeurig zijn. Sterker nog, het lijkt erop dat het voor *dus* gevonden vorm-functiepatroon ook gevonden kan worden in het gebruik van andere bijwoorden. Zo geeft de positie van *immers* in (39) aan dat de schrijver de informatie in deze zin als voor de hand liggend argument beschouwt, een argument dat hij ook toegankelijk acht voor de lezer. In sommige gevallen lijken schrijvers zelfs bereid om bepaalde taalgebruiksconventies te negeren om tegemoet te komen aan deze vorm-functierelatie. Een voorbeeld hiervan komt uit een onderzoeksverslag van een student Communicatiestudies (zie (40)). De vooropplaatsing van *echter* in dit fragment komt overeen met het niet-toegankelijke karakter van de bewering in de *echter*-zin, die voor de lezer nieuwe informatie bevat.

- (39) De gemiddelden zijn verschillend. De t-toets toont **immers** een significant verschil aan.
- (40) De gemiddelden lijken verschillend. **Echter** wijst de t-toets niet op een significant verschil.

Verder onderzoek naar bijwoorden zoals *immers*, *echter* en vergelijkbare woorden moet uitwijzen in hoeverre de vorm-functierelatie tussen plaatsing en informatiestatus van de betreffende zin inderdaad gegeneraliseerd kan worden over bijwoorden heen.

Een tweede vraag die gesteld kan worden luidt: waarom zijn vorm-functierelaties vaak niet één-op-één? Ten eerste kan gezegd worden dat sommige vorm-functierelaties niet in elke zin een grammaticaal resultaat zouden opleveren. Een voorbeeld van een andere syntactische variatie kan dit punt verhelderen. Verhagen (2001) beweert dat de plaatsing van het finiete werkwoord van invloed is op het tekstlinguïstische niveau waarop een zin kan worden aangehecht: zinnen met V-laag (met een zinsfinaal finiet werkwoord) kunnen alleen gekoppeld worden aan de direct voorafgaande zin $[A-[B-C_{V-LAAG}]]$, terwijl zinnen met V2 daarnaast kunnen terugslaan op een combinatie van twee eerdere zinnen $[[A-B]-C_{V2}]$. Zo kan de *omdat*-zin in (41) alleen een argument zijn bij de B-zin, terwijl de *want*-zin in (42) zowel kan terugslaan op de B-zin als op A en B samen.

- (41) [A Getuigeverklaring X mag niet in de beschouwingen betrokken worden.]
[B Verder moeten de stukken Y en Z uit het dossier verwijderd worden.]
[C **omdat** vroegere veroordelingen in de lopende zaak geen rol mogen spelen.]
- (42) [A Getuigeverklaring X mag niet in de beschouwingen betrokken worden.]
[B Verder moeten de stukken Y en Z uit het dossier verwijderd worden.]
[C **Want** vroegere veroordelingen mogen in de lopende zaak geen rol spelen.]

Evers-Vermeul (te verschijnen) heeft echter aangetoond dat deze relatie tussen woordvolgorde en tekstuele interpretatie niet één-op-één is. Een storende factor in het geheel is dat V2-zinnen zoals de *want*-zin in (42) niet vooropgeplaatst kunnen worden. Willen taalgebruikers de combinatie [C-[B-A]] uitdrukken, dan moeten ze vanwege de grammaticaliteit van de C-zin dus wel kiezen voor een V-laat-variant met bijvoorbeeld *omdat*.

Dit is een eerste factor die het vorm-functiepatroon vertroebelt. Een tweede factor is dat “grammatica’s slechts gezien kunnen worden als een verzameling gedeeltelijke oplossingen voor het probleem om niet-lineaire betekenissen uit te drukken met een sterk begreemd lineair medium met als enige middelen woordvolgorde, lexicale markering en suprasegmentele informatie” (Bates & MacWhinney 1989: 8). Volgens Bates & MacWhinney (1989: 13) is er een rijk arsenaal aan contextuele factoren die van invloed zijn op de uiteindelijke formulering van een zin, vandaar dat “probabilistische relaties geen afspiegeling vormen van een tekortkoming van de linguïst (of psycholinguïst).” Deze manier van redeneren betekent overigens niet dat taalkundigen moeten stoppen met het zoeken naar en het verklaren van specifieke vorm-functierelaties. In tegendeel, het spoort linguïsten aan om te kijken naar andere factoren die het één-op-één-patroon verstoren. En dat is precies wat er gedaan wordt door onderzoekers die werken met een multifactoriële grammatica (vgl. Gries, 2003, Grondelaers 2009, De Sutter 2007, De Sutter, Speelman & Geeraerts 2008). Dergelijke onderzoekers gaan ervan uit dat het onjuist is om te veronderstellen dat één functie monofactorieel de distributie van een linguïstisch element zou motiveren; deze zou namelijk multifactorieel bepaald zijn (zie Grondelaers 2009 voor een multifactoriële analyse van de plaatsing van *er*). De tussenkomst van andere vorm-functierelaties kan ertoe leiden dat de beoogde vorm-functierelatie niet gerealiseerd kan worden. Een voorbeeld hiervan is te vinden in (43). Terwijl *immers* fungeert als accessibility marker en dus aangeeft dat informatie in de zin als toegankelijk voor de lezer wordt beschouwd, is *immers* hier niet midden in de zin te vinden. De schrijver heeft ervoor gekozen om *immers* voorop te plaatsen, met als effect dat het argument dat volgt op *immers* benadrukt wordt. Deze nadruk zou ontbroken hebben bij plaatsing van *immers* midden in de zin.

- (43) De gemiddelden zijn verschillend. **Immers**, de t-toets toont een significant verschil aan.

De linguïstische uitdaging is dan ook om in kaart te brengen welke factoren nog meer van invloed zijn op de plaatsing van constituenten binnen een zin. Met andere woorden: wat zijn de verschillende factoren binnen zo’n multifactoriële grammatica en hoe worden deze factoren door de grammatica tegen elkaar afgewogen op het moment dat ze niet tot dezelfde ordening leiden?

Appendix – Logit-analyses van de diachrone ontwikkeling van *dus*

Opmerking vooraf: verschillende hoeveelheden tekst moesten doorzocht worden om 50 *dus*-fragmenten per periode te selecteren: 146.606 woorden voor de 13^e eeuw, 51.516 voor de 16^e eeuw en 95.769 voor de 20^e eeuw.

Toelichting: het eerste model in Tabel A1 bevat alleen een constante en voorspelt dat de distributie van *dus* over de verschillende cellen gelijk zal zijn. Dit model past niet op de data ($p < .001$). Het tweede houdt – naast de constante – rekening met de periode waarin *dus* verschijnt. Deze factor heeft een significante bijdrage aan de distributie van *dus* ($\chi^2(2) = 64.5$; $p < .001$). Het derde model omvat de constante, de factor periode en de factor functie. Dit model is significant beter dan de eerste twee modellen; de afname in χ^2 is – in vergelijking met de eerdere modellen – significant. Uit dit model kunnen we concluderen dat de factor functie een significante rol speelt (zie de kolom ' χ^2 factor': de functie van *dus* is nodig om het distributiepatroon van *dus* te verklaren). Het derde model past echter nog niet op de data. Daarom zijn er nog meer factoren aan het model toegevoegd. Dit resulteert uiteindelijk in model 6, dat past op de data ($\chi^2(6) = 7.3$; $p < .5$).

Tabel A2 toont welke parameters van model 6 significante z-scores hebben; dit zijn de scores $z < -1.965$ of $z > 1.965$ (significantieniveau voor tweezijdige toetsing). Zowel in de 13^e als in de 16^e eeuw komt het anaforische *dus* bijvoorbeeld vaker voor dan in de 20^e eeuw (in beide gevallen $p = .01$).

Logit (fr)	χ^2 model	df	p model	χ^2 factor	df	p factor
1. constante	270.27	17	< .001	-	-	-
+ 2. periode	205.75	15	< .001	64.52	2	< .001
+ 3. functie	142.50	13	< .001	63.25	2	< .001
+ 4. woordsoort	94.45	12	< .001	48.05	1	< .001
+ 5. periode x functie	31.33	8	< .001	63.12	4	< .001
+ 6. functie x woordsoort	7.296	6	< .5	24.03	2	< .001

Tabel A1: Logit-analyse van de drie functies van *dus* in relatie tot woordsoort

Parameter	Estimate	s.e.	z-score	p
constante	-8.10	0.17	-46.75	< .001
periode: 16e eeuw	-0.10	0.27	-0.36	0.72
periode: 13e eeuw	-2.23	0.41	-5.50	< .001
functie: anafoor	-4.99	2.24	-2.23	0.03
functie: discourse marker	-1.61	0.45	-3.58	< .001
woordsoort: niet-bijwoordelijk	-0.73	0.25	-2.89	0.004
periode x functie: 16e anafoor	5.70	2.25	2.53	0.01
periode x functie: 16e discourse marker	-2.70	2.29	-1.18	0.24

Dus vooraan of in het midden?

periode x functie: 13e anafoor	6.06	2.28	2.65	0.01
periode x functie: 13e discourse marker	-1.62	2.31	-0.70	0.48
functie x cat. status: niet-bijwoordelijk anafoor	-4.24	1.85	-2.29	0.02
functie x cat. status: niet-bijw. discourse marker	-2.30	1.89	-1.22	0.22

Tabel A2: Parameterschattingen voor model 6

Logit (fr)	χ^2 model	df	p model	χ^2 factor	df	p factor
1. constante	246.99	17	< .001	-	-	-
+ 2. periode	181.63	15	< .001	65.35	2	< .001
+ 3. functie	121.58	13	< .001	60.05	2	< .001
+ 4. positie	121.58	12	< .001	0.01	1	< .95
+ 5. periode x functie	57.13	8	< .001	64.45	4	< .001
+ 6. functie x positie	32.35	6	< .001	24.79	2	< .001
+ 7. periode x positie	7.01	4	< .25	25.34	2	< .001

Tabel B1: Logit-analyse van de drie functies van dus in relatie tot plaatsing

Parameter	Estimate	s.e.	z-score	p
constante	-9.96	0.38	-26.34	< .001
periode: 16e eeuw	2.10	0.44	4.79	< .001
periode: 20e eeuw	1.59	0.43	3.67	< .001
functie: anafoor	0.01	0.53	0.02	0.98
functie: discourse marker	-3.62	2.27	-1.59	0.12
positie: midden	-4.57	1.12	-4.09	< .001
periode x functie: 16e anafoor	-1.58	0.75	-2.12	0.03
periode x functie: 16e discourse marker	-1.36	3.21	-0.42	0.67
periode x functie: 20e anafoor	-9.23	2.50	-3.69	< .001
periode x functie: 20e discourse marker	0.39	2.47	0.16	0.87
periode x positie: 16e midden	1.80	0.74	2.44	0.02
periode x positie: 20e midden	4.50	1.15	3.90	< .001
functie x positie: midden anafoor	4.57	1.01	4.54	< .001
functie x positie: midden discourse marker	2.01	1.14	1.76	0.08

Tabel B2: Parameterschattingen voor model 7